

Повсякденне життя українських кустарів

У факті утворення кустаря проявилось самостійне пристосування населення до нових форм розвитку в умовах товарно-грошових відносин, які поширилися після реформи 1861 р. Кустарне виробництво уособило цей новий вид відносин, властивий новому рівню продуктивних сил. Кустар заповнив своєю працею виготовлення товарів першої необхідності, які терміново і відразу у великій кількості знадобилися населенню.

Життєві звички, які мав селянин у своєму господарстві, були перенесені в повсякденне життя кустарів, які лише поступово змінювали їх, використовуючи основний час своєї праці на майстрування, як правило, товарів для землеробства й щоденного вжитку. В цій новій справі великий вплив на формування життя кустаря на селі справив скупник. Це була підприємлива людина, котра у своїй більшості спочатку працювала як кустар чи ремісник, але визначилась у всьому ланцюгу виробничої справи в умінні збувати виготовлені товари на ринку. Користуючись цим досвідом, вона взяла на себе більш легкі й прибуткові функції — постачання сировини і збут продукції. Скупник знайшов в особі кустаря вільного виробника товарів, якому надавав послуги — постачанням сировини і знарядь праці, кредитуванням та закупівлею. Життя кустаря в такий спосіб повністю залежало від тих умов, що диктував скупник. Кустар М. Хрюнов, наприклад, зазначав: "Ми працюємо на скупників, а вони розвозять нашу працю по містах і монастирях. Своїх окремих підрядів ми не маємо"¹.

Кустар, працюючи на скупника бажав виробити вчасно велику кількість замовленої продукції та розрахуватися за всі кредити. Скільки б кустар не працював в день, як би не розтягував роботу від "зорі до зорі", він не встигав виробити стільки товарної продукції, щоб вчасно розрахуватися із скупником. Тому промисел його у переважній більшості доповнювався працею жінки та дітей і в підсумку мав сімейний характер, щоб збільшити обсяги виробництва. Кустарю у важкій праці майже завжди допомагали, крім жінки й дітей, також родичі. Але й такі намагання все одно не приводили до порятунку сім'ї. Кустарі, які працювали на скупника, у переважній більшості бідували (більше 60% за статистичними даними)². Їх діти допомагали батькам у праці і не вчилися. Життя кустаря з його сім'єю щоденно складалося з важкої роботи і поодиноких днів на рік, коли вони наїдалися в свята³.

Зміна соціально-економічних відносин у суспільстві, в якому вже існували товарно-грошові відносини, могутньо вплинула на його традиційний уклад, стимулювала широкий розвиток підприємницького кустарного виробництва. Саме цей фактор у першу чергу спонукав селян до пошуку нових форм боротьби за існування. В кращому разі вони перетворювалися

на дрібних товаровиробників у сільському господарстві та в кустарно-ремісничому виробництві, в гіршому — йшли на заробітки або досягали межі зубожіння. Останнє стало великою мірою результатом державної байдужості до самих бідних верств населення, які ніяк не змогли впоратись із своїм малоземеллям.

Перетворення натурально-споживчого господарства селян в капіталістичні форми проводилося кволо з байдужими до реформування поміщиками. Було неможливо еволюційним шляхом, борючись з інертністю суспільства при розгортанні цього процесу, владнати земельні справи. Зокрема, навіть закон 1906 р. про індивідуальну власність викликав чималий опір суспільства⁴.

П. Столипін намагався прискореними темпами реформувати суспільство. Спосіб життя селян в общині наклав на них свій відбиток. Він віками складався і згуртовував людей навколо загальних потреб общини. Підприємництво, котре було закладено в основу кустарництва селян, змінювало їх погляди на суспільне життя.

У нових складних умовах швидко народжувався менталітет індивідуального дрібного виробника, який дбав про заробіток і мав дуже велику працездатність. Він у кустарно-ремісничій промисловості поділявся на різні типи. Народжувалося розшарування общинного селянства — з одного боку, поява найманого виробника, з іншого — дрібного виробника (підприємця) й скупника, котрий використовував найману працю.

Традиційна зайнятість у сільському господарстві для великої кількості селян змінювалася кустарництвом. У селах, що прилягали до міст, більш швидко поширювалося кустарництво і поступово вони перетворювалися в містечка, котрі обслуговували вже не селянські запити, а міські — у виготовленні взуття, меблів, одягу тощо.

Дуже цікавий кількісний склад кустарів і ремісників в Україні у 1912 р. Такий соціальний поділ кустарів і ремісників по групах можна поширювати на весь період до кінця 1926/27 року, мотивуючи це тим, що приватногосподарська система кустарно-ремісничого виробництва до 1928 р. суттєво не змінювалася⁵.

Склад дрібних виробників	Кількість	У відсотках
Підприємці-власники, господарі кустарно-ремісничих промислів	84,869	24%
Кустарі і ремісники в майстернях, промислах, кооперативах	68,434	18%
Наймані робітники, кустарі	176,395	50%
Учні	28,598	8%

Поділ працівників за різними соціальними позиціями свідчив про складну систему взаємовідносин в кустарно-ремісничій промисловості. Господарі промислів і підприємці-власники у кустарно-ремісничому виробництві були облікованими й представляли дрібних держателів капіталу, які акумулювали на собі всю владу в цій галузі промисловості. До них ще додається скупник. Він не реєструвався як господар кустарних промислів, але ним по суті був. Чисельність кустарів і ремісників у кооперативах не дає повної уяви про загальну їх кількість, бо "надомні" виробники в містах і містечках та "подвірні" у селах і містечках не зараховані в цей облік.

Капіталізація таких промислів спочатку була дуже малою і переважно складалася з інвестицій скупників, що вкладалися у виробництво кустарів. Такі промисли були більше поширені в селах і в містечках, відрізняючись від кустарного виробництва на промисловій півночі, де його характер ставав більш подібний до дрібної заводської промисловості, котра визначалась як мануфактура (тому що у ній ще не зустрічалися машини)⁶

В огляді кустарно-ремісничої промисловості О. Рибников відмічав існування домашніх, подвірних промислів кустарів і ремісників та людей із "побічним заняттям". Він їх відокремив від селян, як "ті господарства, які не продають своїх виробів описанню (авт. — як кустарному) не підлягають". У той же час О. Рибников визначає інших кустарів так званих керівників, як правило, хазяїв промислу: " Але їх ні в якому разі не можна співставляти з виробництвом, в якому керівництво промислу зовсім відокремилосся від виконання кустарних робіт"⁷ Таким чином, кустарі і ремісники, що не підлягали опису, в огляді О. Рибникова були відокремлені і відповідно віднесені до складу селян, бо вони повсякденно жили ще життям останніх. Крім того, подібні виробники бідно і злиденно існували як наймані у ремісничих майстернях у містах і містечках, не маючи ніяких перспектив для іншого життя. Пайовий внесок до наступної сходинки в суспільстві перекривав їм до цього шлях.

Кустарі і ремісники в умовах товарно-грошових відносин миттєво інтенсифікували виробничу діяльність, стимулюючи її до необхідного великого виробництва товарів і продуктів (спеціально виготовлених поза сімейним споживанням) на продаж. Вони розширювали ступінь кваліфікації нового самостійного виробництва. У міру її зростання відбувалися зміни у характері й якості праці. Поступове зростання рівня кваліфікації, індивідуальної майстерності у виготовленні різних виробів сприяло якнайшвидшому відокремленню ряду професій у самодостатнє кустарне виробництво. Кустар-індивідуал вже обходився без тривалої спеціальної підготовки у майстерності, котра раніше ретельно проводилася у ремісничих майстернях з учнями. Разом із тим затягування

навчання у майстра і відробітку підмайстрів в останнього завжди були економічно вигідними йому. Праця підмайстра мінімально оплачувалася й розтягувалася на роки. Згодом через обмеження доходної статті у ремісника в радянському періоді розвитку кустарно-ремісничого виробництва працю підмайстрів було обмежено двома роками⁸.

Кустарі були переважно кмітливими й енергійними людьми. Перебуваючи на низу соціальної ієрархії, вони зуміли з вигодою для себе зрозуміти економічні зміни і можливості та долучитися до нових відносин як самостійні виробники. Селяни (що лишалися частково в сільському господарстві), як вмілі подвірні майстри ремісничої справи приробляли до своєї сільськогосподарської праці вмінням в міжсезонний період виготовляти різні вироби. В таких умовах подвірне кустарництво давало селянину навіть більший прибуток, ніж його незначне сільське господарство.

Байдужість влади і низька економічна культура колишнього селянина дозволили скупникові вміло підійти до охоплення великої маси населення в Україні кустарно-ремісничою працею. В минулому селянин, в нових обставинах підприємницького життя він часто існував в умовах нещадних комерційних поразок, під тиском конкурентів. Зазнавши їх дії, кустар та ремісник зверталися до скупника. В ремісничих майстернях такий новий підприємець, який вийшов із відповідного середовища (на заклик споживчого попиту ринку), вже був самостійним дрібним виробником. Він зазнавав жорсткої конкуренції і теж опинявся у скупника в залежності.

Кустар виробляв продукцію в більш ширшому обсязі, ніж ремісники — майстри за замовленням. Звичайно він працював по 16–18 годин. Порівняно з майстрами в нього не було окремої майстерні та налагоджених зв'язків із виробником. Залежно від ступеня розвитку товарно-грошових відносин у сільському господарстві й ремісничому виробництві розвивався широкий тип працівників — різних за своїм становищем кустарів.

У радянський період кустарі й ремісники як представники приватногосподарського сектора економіки не були помічниками нової влади. В перші роки радянської влади їхні засоби виробництва були навіть частково націоналізовані. "Середня" частина кустарно-ремісничих працівників мала свій інструмент, промислову справу, напрацьовані постійні замовлення у споживача. Як усталені майстри, останні пристосували виробництво до нових умов і не збиралися все це міняти на найману працю в державному секторі. Вони розраховували лише на власні сили, пам'ятаючи, що держава не допомогла їм навіть у надто скрутних обставинах (чи то через малоземелля, чи то внаслідок виходу з ремісничого виробництва через тяжку працю підмайстрів). Досвід та надія тільки на власні сили в період

товарно-грошових відносин створили у дрібного виробника стійкий характер індивідуала, який не прагнув колективної праці.

Середня частина кустарів і ремісників свій більш високий рівень кваліфікації не рівняла з іншими майстрами та підмайстрами, як із менш кваліфікованими працівниками, а тому не хотіла розподіляти результати праці порівну. В 1918–1920 рр. вони по-різному, відповідно до свого попереднього соціального становища, влаштовувалися в радянському суспільстві. Більша частина кустарів і ремісників, що ледве зводила кінці з кінцями (велика сім'я, невігідний низькооплачуваний промисел, особисті якості майстрового, пов'язані з невисокою продуктивністю праці й т.п.), пристосувалася до умов життя за радянської влади та використала свій шанс в організації кооперативів або комун. Вони вперше змогли створювати свої майстерні і мати належний інструмент за допомогою дотацій влади, списаних верстатів із непрацюючих заводів та фабрик. Крім того, вони не вносили пайовий внесок й інші збори під час вступу до кооперативу (як було прийнято до революції). Такі кустарі та ремісники організовували свою самостійну діяльність, про котру раніше не могли собі й мріяти. Влада дала їм можливість усвідомити своє місце працівника в радянському кооперативі, артілі, промислі, вибратися з безграмотності, приєднала їх до громадського життя. Пригноблений і безграмотний кустар відчув себе частиною нового, радянського суспільства. Він добровільно вступав у комуни, кооперативи, в комітети по боротьбі з "буржуазією". Жіноча праця із сімейного кустарно-ремісничого цеху поступово інтегрувалася в радянські економічні форми — комуни, артілі, кооперативи тощо.

Більша частина працівників кустарно-ремісничої промисловості мала найнижчі заробітки і ледь животіла. За дореволюційними підрахунками О. Рибникова, вона становила близько 65%. У той же час підприємницька частина успішно пройшла тяжкі роки воєнних випробувань й ще більше зміцніла за рахунок неконтрольованого підприємництва під час лихоліття.

Кустарно-ремісниче виробництво змінило свої риси у радянську добу. Відсутність великої промисловості, яка не працювала у період світової й громадянської воєн, вплинула на більш широкий попит на товари кустарно-ремісничого виробництва. Ініціативні майстри, дрібні виробники зуміли підняти свій рівень життя. Безробіття та руїна після громадянської війни призвели до того, що представники різних верств населення вимушені були працювати у простому кустарному виробництві, щоб не загинути. Так, аби заробити хоч якісь кошти для існування у місті, вихідці з інтелігенції, військові виготовляли гуталін із простих підручних компонентів; замість махорочного виробництва вручну у сім'ях набивали тютюном гільзи. Користувалося попитом також і самогоноваріння⁹. Населення виживало, як могло. Більшість ледь животіла, проте інша частина

змогла все ж збагатитися. Соціальний портрет кустаря й ремісника в той час виглядав нетипово, він вбирав риси з інших верств населення.

Влада в радянський період висунула завдання переходу до індустріального розвитку. Для нього були потрібні наймані робітники. Модернізаційні процеси в суспільстві визначили існування в майбутньому суспільстві тільки найманого колективного робітника, який повинен вписатися в єдиний радянський виробничий колектив.

З початку радянської влади у 1919 р. в Україні проголошувалися заклики об'єднати селянство і кустарно-ремісниче населення у "мережу виробничо-споживчих комун". Вони знайшли підтримку тільки серед найбідніших верств населення, решта займала очікувальну позицію. В комунах, куди були залучені у той період найбідніші верстви кустарів та ремісників поряд із бідними селянами, були тяжкі умови життя. Дуже яскраво змальовує ситуацію в Україні передовиця газети "Кооперативное слово": 3 серпня (1920 р. — прим. авт.) відбулися збори в селі Карачковці, на яких заслухали доповідь про реалізацію завдань трудової кооперації серед селян: "Після того, що ти пережив, перетерпів і переніс на своїй власній шкірі за останні два роки війни бідноти з панством, ти вже мусиш знати, хто твій друг, а хто твій ворог. Ти є той бідняк, той робітник, той селянин, по спині котрого гуляли нагаї й списи німецько-гетьманських, денікінських та польських розбишак. Ти той з Волині і Поділля, якому польська шляхта зруйнувала хату, забрала хліб і коней. Терплячи голод і холод, слабуючи на тяжкі хвороби, турбуючись за долю покинутих сімей, задущуючи в собі свої власні болі, зімкнувши уста, ти борешся за визволення з пансько-хижацького ярма всієї скривдженої, обдуреної, важко працюючої бідноти. Бідняк іде розплачуватися з буржуазією за її глум над бідними, за всі страждання. Обдертий, порою босий, часто голодний ти розбив Колчака, Юденича, Денікіна. Ніхто, як ти, загнав ватаги зрадника Петлюри під самі Карпати. А люту польську шляхту, яка грабувала ваш хліб, коней, худобу, палила ваші хутори і села, ти женеш під німецько-чеську границю. Тяжка правда, кривда, біль і гнів жене на таку боротьбу. Пригадай, що робили з тобою поляки, скільки згоріло сіл на Україні, скільки забрано хліба, рогатої худоби, свиней, птиці, скільки загнано шляхтою до Галичини і Польщі і не повернулося додому. Тобі є за що битися. Панські кати, запродавці боляче і гостро різнули по живому серцю. Для "визволення" України від "чужинців-большевиків" привів сюди Петлюра поляків. Але це визволення відоме з часів гетьманщини і німців, яких теж привів Петлюра. Ще не видужали спина від рубців німецьких та мадярських шаблук і нагаїв гетьманських гайдамаків, як Петлюра із своєю кампанією самостійників, прикриваючись назвою "друзів народу", привів нових "визволителів" — панів шляхтичів. І шляхта

визвольна забирала хліб, худобу, знущалась і забивала. Ось те визволення, що принесли українському трудовому народу польські поміщики... Тепер в трудовій кооперації необхідно об'явити війну із спекуляцією. В радянській державі не повинно бути паразитів. Треба будувати трудову кооперацію і самі селяни повинні приймати участь у трудовій кооперації, роботі кооператорів, де іноді сидять спекулянти під вивіскою "споживчого товариства". До правління треба вибирати бідних і чесних людей через те, що куркулі і спекулянти є "одного поля ягода" і хочуть набити собі кишені. Збори вибрали собі комітети бідноти для захисту інтересів бідного люду в кооперативах"¹⁰.

Ця емоційна доповідь показала ступінь існуючої на той час скрути. Більшовики проводили "переломну" кампанію по об'єднанню його в єдину форму кооперації — у Центроспілку, в якій повинні були уживатися і приватногосподарські кооператори, й спекулянти, котрі засіли під вивіскою "споживче товариство". У проведенні великої кампанії щодо кооперування населення були задіяні широкі верстви дореволюційних структур, які залишилися в Україні: старих кооператорів, кооперативних підприємницьких товариств, спілок із певним дрібним капіталом в обороті, котрі влада прагнула підпорядкувати для своєї головної мети — модернізації країни. В 1920 р. це було зробити досить не просто, оскільки дрібні виробники не бажали добровільно кооперуватися в єдину організацію — Центроспілку, підпорядковану радянським органам — Наркомпроду та ВРНГ¹¹.

Навесні 1920 р. ситуація була складною. У статті газети "Кооперативная жизнь в Киеве" зазначалося: "Під головуванням Ф. І. Крижанівського відбулося засідання ради українського комітету, на якому були присутні представники Українбанку, Централу, Дніпроспілки, Крайспілки, Союзбанку, Страхспілки, Споживача, Книгоспілки, Полтавської споживчої спілки й ін. Заслухано центральну доповідь по об'єднанню всієї кооперації та було складено кошторис по утриманню Кооперцентру у м. Києві на суму 250 тис. руб. Крім того, заслухано питання про скликання загальних зборів. Запропоновано провести облік наявних кооперативних складів на виконання постанов радянської влади по загальному кооперуванню"¹².

Газетні джерела особливо яскраво подавали події, які відбувалися в "переломному" 1920 р. Це був період початку загального кооперування населення. Дрібні підприємці чинили опір владі, хоча відкрито і не виступали проти неї. Навіть навпаки, "на виконання постанов"¹³ вони провели масові показові збори, на яких було поставлено завдання узгодження кошторису з утримання єдиного в Україні центру кооперування, а також продемонстровано лояльність до радянської влади.

В кооперативах у 1920 р., як відзначав на Всеросійській кооперативній нараді Д. Мануїльський, "ще не здійснився свій Жовтень"¹⁴. Радянська влада не могла впоратися з українською дрібнотоварною системою. Дрібне підприємництво спромоглося вижити і примножити свої прибутки. В Україні початку 1920-х рр. ще продовжували розвиватися капіталістичні відносини в кооперації. Це проходило в умовах тиску радянської влади, коли у щоденній конкурентній боротьбі за своє існування з більш великим виробником розорювалися ремісник та кустар.

В кооперативній пресі початку 1920 р. пропонувалися економічні схеми подолання злиднів у суспільстві, розробки, спрямовані на подальший розвиток господарських можливостей кооперації, котра в той період набула першорядного значення в суспільстві. В результаті кустарно-ремісничя промисловість в період розквіту приватного господарських відносин в Україні майже перестала існувати на папері радянських зведень, а дрібні виробники розчинилися у суспільстві під виглядом різних верств населення з їх повсякденним життям й товарним виробництвом для ринків через скупників. Тільки поодинокі газети вказували на існування останніх. Наприклад, газета "Кооперативный бюллетень" в Харкові на своїх сторінках повідомила, які норми харчування мали кустарі за радянської влади¹⁵: "Нормы снабжения рабочего населения Украины" (По норме "А"). До цієї норми не підходили працівники кустарно-ремісничої праці. Вони відпускались по заниженій нормі харчування, не дивлячись на те, що 60% з них були бідняками і працювали по 14–17 годин на добу, як трудівники. Кустарі постачалися за нижчою нормою: "По норме "Б" снабжаются : члены семейств рабочих, служащих, кустари и ремесленники, не эксплуатирующие чужого труда, работающие одиночно или артельно, по заданию государственных или общественных учреждений. По этой норме выдавали следующий паек:

- Хлеб — 30 фунтов в месяц.
- Крупа — 3,75 фунтов в месяц.
- Овощи свежие — 20 фунтов в месяц.
- Сахар — 0,5 фунта в месяц.
- Чай и кофе — 1/8 фунта в месяц.
- Соль 1 фунт в месяц.
- Табак — 1/8 фунта в месяц.
- Спички — ½ коробки в месяц.
- Мясо, рыба отсутствуют в норме "Б" (у рабочих — 2–4 фунта в месяц).
- Жиры отсутствуют.
- Мыло отсутствует"¹⁶.

В обслідуванні Межигірської художньо-керамічної школи, де готували кустарів і ремісників керамічної справи в 1920 р. встановили харчування учнів за пайком (на 1 учня в місяць): 23 фунта борошна; 1 фунт солі; 0,5 фунта цукру. Перевіряючі написали, що "учні і службовці в школі голодують" і просили підвищити утримання з 200 до 800 руб. на день¹⁷.

На початку відбудови народного господарства, в 1920–1921 рр. кустарно-ремісничє виробництво під проводом дрібного капіталу набувало якості успішно працюючої провідної галузі в умовах, коли велика промисловість не функціонувала. До цього якісного стану додався і організаційний початок нової економічної політики, яка через відміну дореволюційного оподаткування і невстановлення ще нових його форм привнесла повсюдне особливе поживлення у дрібнотоварному виробництві України. На той час селяни одержали від радянської влади певну частку землі в особисте користування, а кустарно-ремісничє промисловість (яка працювала на потреби держави) — списані з непрацюючих фабрик та заводів механічні засоби. Позбувшись головного свого ворога і конкурента — великого капіталу, дрібні виробники як підприємці добре відчували себе. Податкові обов'язки були ще не вибудовані в радянському законодавстві, й усе, що міг напрацювати дрібний виробник в умовах товарного голоду, давало прибутки, можливість вільно обміняти продукцію або продати. Дані 1921 р. показують бурхливе зростання кустарно-ремісничєго виробництва в Україні¹⁸. За ними відчувається, як кустарі і ремісники дуже обережні в своїх діях, виявляли загальну підтримку безподатковому періоду відновлення приватногосподарському розвитку.

Сприяння радянської влади дрібним товаровиробникам дало можливість зростати останнім, у тому числі в кустарно-ремісничій промисловості, нагромаджувати особисті капітали. Проте вже з 1922 р. з введенням оподаткування влада почала відбирати значний відсоток прибутку дрібних виробників. І така нова форма підпорядкування, яка "зрізала" податками їх додаткові прибутки, призвела до тіньової схеми виробництва, яке майже вільно існувало в умовах слабкості контролю з боку радянської влади.

Більшовики намагалися з весни 1921 р. виробити в мирних умовах життя країни особливу форму взаємовідносин з кустарями і ремісниками. Вона повинна була загальмувати розквіт приватногосподарських відносин у період підготовки до нового "перелому" населення до одержавлення. Таким чином влада хотіла економічно забезпечитися та обмежити дрібних власників в додаткових прибутках. Вона почала переслідувати їх тіньове, майже неловиме виробництво. Дрібний приватник як у кустарно-ремісничій промисловості, так і в сільському господарстві у 1921–1923 рр., існуючи окремо від радянської влади (без реєстрації в органах останньої, без контрактних взаємовідносин із нею), провадив незалежне

життя і виробництво, торгуючи своїм товаром на базарах, або у взаємовідносинах із скупником жив значно краще робітничого класу, до лав якого більшовики бажали його долучити. У кустарів і ремісників під час непу був з різним рівнем, але забезпечений побут. Товарний голод в країні сприяв їхнім доходам. Наприклад, кооперативна газета свідчила про достаток у сім'ях дрібних містечкових виробників (на наш погляд у самостійних майстрів або тих, хто тримав промисли), де "дружини ремісників як пави вдягалися, щоб шикувати перед місцевими жителями"¹⁹.

Безумовно, верхівка кустарно-ремісничих виробників жила відмінно від інших його працівників завжди, і навіть в період радянської нової економічної політики. Її можна порівняти з верхівкою у сільському господарстві, одноосібними господарями або так званими "куркулями", які мали найманих робітників та допоміжні механічні пристосування у виробництві. Впровадження нової економічної політики і затримка оподаткування майже до 1922 р. принесли додаткові прибутки майже всім кустарям і ремісникам. Але надалі після встановлення широкого оподаткування дрібні підприємці остерігалися викриття їх тіньового виробництва, особливо в 1922–1923 рр. Тоді оподаткування досягло максимальних показників та разом із різними формами одноразових зборів мало забрати до 100% від опублікованого прибутку виробників.

В 1923 р. кустарі й ремісники у період максимального тиску з боку держави через оподаткування були охоплені максимальними зборами за шкалою індивідуальних доходів. Зупинялися, щоб не сплачувати податки, майстерні, промисли, кооперативи. Кустарі в сільській місцевості становилися селянами, з міста виїжджали на село, змішувалися з іншими верствами населення. Але ринок при цьому, як не дивно, не зменшував торгівлю кустарно-ремісничими товарами. У той час, не зважаючи на статистику зменшених показників кількості продукції в кустарно-ремісничому виробництві, тіньовий бізнес дрібних приватників значно зростав. Проте 1924 р. їх змінив першими податковими пільгами.

В 1925–1926 рр. кустарі і ремісники перестали критися в тіньовому виробництві. Були випадки, коли підприємці вдавали із своїх промислів кооперативи, що потребують державної допомоги і пільг. Про останніх неодноразово писали в газетах і засвідчували їх існування при різних ревізійних перевірках²⁰.

Життя кустарів і ремісників в той час було набагато ситніше, аніж робітниче. Однак держава пішла на це заради відновлення народного господарства і далекої мети — обрахувати їх для контролю. Радянська влада, щоб не боротися відкрито з тіньовими підприємцями, перейшла до політики пільг в дрібнотоварному виробництві, аби забезпечити хоча б частковий контроль у його обліку та звітності. Й на кінець 1926/27 року

дрібна підприємницька стихія за допомогою наданих пільг не помітила як опинилася під контролем держави. Кустарі і ремісники, які у переважній кількості не відкривали своє виробництво перед владою, намагаючись розчинитися в інших верствах населення, почали відкривати кооперативи, артілі, намагаючись одержувати пільги на придбання сировини.

Пільговий період нової економічної політики в кустарно-ремісничому виробництві був найсприятливішим для розвитку дрібнотоварних господарств. За рахунок сировини (за державними розцінками) і приховування від оподаткування додаткової прибуткової частини продукції дрібний виробник-власник одержав у той період найбільші прибутки, які не вкладав у розширення виробництва, а розтрачував їх, не вірячи в перспективу розвитку приватного господарства. Лозунг радянської влади про те, що вона прийшла назавжди, спотворив засади нагромаджувального життя багатьох дрібних виробників-власників в кустарній промисловості й спонукав до нехарактерного для них — бездумного марнотратства, аби хоч на деякий час відчути себе "хазяїном життя".

На 1 жовтня 1925 р. українській кооперації було надано товарного кредиту в 24,7 млн. руб., Держбанком — 40 млн. руб. через Наркомфін — довгочасних позик на 445 тис. руб.²¹

Кустарі і ремісники-підприємці, що виходили з тіньового виробництва, відрізнялися від найманих виробників за способом свого життя і вмінням використовувати найману працю. За радянської влади тільки в пільговий час 1925-1926 рр. вони почали відчувати себе більш вільними у повсякденному житті людьми та майже відкрито хазяїнували в радянській країні, як і в дореволюційний період. Велика частина попутних виробників (як влада визначила, чиновників із дореволюційних урядів, військових, з духовенства, підприємців та ін.) пристроювалася до кустарів і ремісників в сприятливий період пільг у цій галузі і захопила керівні посади в кооперативах, промислах, товариствах.

Завдання радянської влади не збігалось із індивідуальними бажаннями кустарів. Останні хотіли користуватися сировиною за державними розцінками, а одержувати прибутки за комерційними цінами (ринковими): "Проблема життя кустарів полягала в бажанні вибитися до кращого положення, а через загальний кооператив вони не могли цього досягти. Кооператив вони уявляли як спосіб одержати державну сировину, яка їм була не по кишені на приватному ринку. Вони, через радянську владу, яка хотіла спертися на бідні верстви в дрібному складному підприємстві, одержували сировину"²².

В цей час з'явилася велика кількість спритних скупників, які навіть не пускали у виробництво державну сировину, а продавали її на ринку. Так, приміром, філія кооперативної спілки на Дніпропетровщині до 50%

одержуваної сировини для держзамовлень реалізовувала за ринковими цінами²³.

Дрібні виробники, щоб одержати пільги, у своїй більшості намагалися показати всім своїм зовнішнім виглядом та повсякденним життям причетність до життя робітників радянської системи, щоб тільки одержати різні державні допомоги. Й незважаючи на всі способи маскуванню приватногосподарського і підприємницького життя, контрольні ревізійні органи влади навіть при незначній перевірці виявляли їх подвійні стандарти, викривали в кооперативах великі збитки для держави в їх діяльності та повну байдужість до розвитку народного господарства. "Внаслідок ревізії Одеської кооперативної філії за 1924 р. було виявлено її склад у 115 осіб, який по суті не пристосований до кооперативної праці. В кооперативній Одеській філії, де планові начала повністю відсутні широко займалися постачанням сировини приватному ринку. Таким чином, наданий державний кредит використовувався на 50% для задоволення потреб приватного ринку"²⁴. Далі контрольні органи виявили: "Філія закупувала товари з оптових складів низових кустарно-ремісничих кооперативів і перепродувала їх на ринку, одержуючи комісійні від 6 до 12%"²⁵.

Практично у своїй роботі Одеська філія замінила скупника й зайнявши його посередницькі функції в створюваній радянській економіці, наживалася з державних коштів, призначених бідним кустарям та ремісникам. "Становище справ у Київській філії було ще гірше. Вона дала 2 млн. рублів збитку. За балансом довелося списати 940 000 руб. В ній утримується великий дорогий апарат у 174 особи. Ревізійна комісія, виходячи з вищесказаного вимагає провести показовий кримінальний процес по їх кооперативній роботі і всіх здійснених зловживаннях. Голова ревкомісії, Подгасць"²⁶.

Таких зловживань було знайдено дуже багато в українській системі кустарно-ремісничого виробництва. Дрібні приватники без належного догляду за державною допомогою в кустарно-ремісничому виробництві вміло використовували всі можливості для власного нагромадження капіталів. Кустарі і ремісники-підприємці за допомогою вивісок кооперативів, товариств, артілей відкрито працювали на власний зиск на потреби ринку і таким чином замінювали скупника (в особі керівників філій) в кустарно-ремісничому виробництві. З цієї причини Український центр по кооперуванню кустарів та ремісників у промкооперацію було ліквідовано на засіданні політбюро від 23 квітня 1924 р.²⁷

Держава намагалася в пільговому періоді створити найманого виробника із щомісячною заробітною платою і таким чином підпорядкувати кустарів і ремісників. В пільговий період влада діяла у різних формах їх заохочення до контрактної роботи з державними

органами через промкооперативи. Замість бажаного вона одержала в той час кустарів і ремісників, які використовували всі способи власного збагачення, а тільки в зовнішньому вигляді вони показували бажані для влади колективні форми. Незважаючи на всі зловживання, які останні робили в кооперативах в 1925–1926 рр. влада продовжувала їх оточувати різними державними формами забезпечення й новими формами життя в колективі, котрі б приводили їх до реєстрації і контрактації у радянських установах. Навіть за таких умов — бажання держави підпорядкувати за будь-що кустарів і ремісників — на кінець пільгового періоду в Україні у промкооперації була лише незначна частка зареєстрованих. Наприклад, за неповними даними демографічного перепису ЦСУ від 17 грудня 1926 р. в УСРР регіоні тільки в містах згідно з переписом нараховувалося:

- кустарів-одинаків — 17 000 чол.;
- некваліфікованих робітників — 80 000 чол.;
- декласованого елемента — 21 000 чол.

Разом вони становили 120 000 чол., яких слід помножити, щонайменше на 3, щоб визначити загальну кількість осіб із сім'єю, тобто 360 000 осіб²⁸.

Таким чином, навіть в пільговий період для кустарів і ремісників майже нічого не змінилося. Радянська форма кооперативного виробництва була зареєстрована у звітності для влади, а у побуті у кустаря та ремісника продовжували існувати приватногосподарські індивідуальні складові його життя: незареєстрований сімейний кустарний промисел, учні, які відігравали роль найманих робітників та приховані умови повсякдення — повноцінна їжа з базарів, краще домашнє начиння, одяг, взуття тощо. Тільки найменший відсоток збіднілих кустарів і ремісників перейшов до радянського колективного життя в кооперативах щоб, одержавши державну допомогу, займатися індивідуальним підприємництвом. Такі збіднілі кустарі об'єднувалися в артілі, які дотувалися з державних органів як показові, як в свій час комуни, які повинні були своїм прикладом рівноправного життя в колективі доводити перспективи радянської влади в Україні. В архівних матеріалах вказуються такі приклади: "Кустарі входили в загальний кооперативний підряд. В ньому вони працювали, ледь досягаючи норми і важко виконували план державних замовлень. Але головне — вони спромоглися красти потихеньку, при цьому з обмежених сировинних норм, бракували виробу кооперативного кустарного виробництва продукції (вовну, шкіру, махорку, мило, металеві, продуктові виробу або напівфабрикати тощо). Бо вони не були ж свої, а кооперативні, тобто державні. І з цією психологією кустарі переростали в найманих робітників спочатку кооперативу, потім державних заводів і фабрик. Стійке бажання все прибрати до своєї хати, "по-хазяйски" відтворило складний перехід дрібних виробників самостійних підприємців у власній

справі, в Україні, де пролетаріат складався саме із цієї складової, особливо поширилася ця складна психологія у загальному державному виробництві за радянські часи"²⁹.

Повсякденне життя кустарів і ремісників було дуже різноманітне, бо відображало у кожного представника останніх рівень його становища на соціальній драбині. Кустарі і ремісники були неоднорідними як до радянської влади, так і під час її складних перетворень аж до 1930-х рр. особливо в Україні, в якій панувало дрібногосподарське виробництво. В кустарно-ремісничому виробництві воно складалося з кустарів-одинаків, надомників, подвірників, а також кустарів і ремісників — підприємців, кооператорів, промисловиків, майстрів, учнів, підмайстрів, некваліфікованих робітників, так званих (за радянською термінологією) декласованих елементів і скупників — в кустарно-ремісничій промисловості. Між всіма групами завжди існувала суттєва різниця, як між найманим робітником в кустарному виробництві і підприємцем (до яких можна додати так звані декласовані елементи, що в минулому становили панівні класи зовсім з іншим життям щодо кустаря — військових, духовенства, інтелігенції, державних чиновників).

Здобутки, які одержували кустарі і ремісники, визначали спосіб їх життя і праці. Для кращого або навіть привілейованого життя в кустарно-ремісничому виробництві чи в кооперативі, чи промислі всім перешкоджав пай (пайовий внесок), який найманий кустар чи ремісник не міг сплатити. Тому його здобуток зупинився на стабільній найнижчій відмітці, який не перевищував ценз найманого робітника, (як і в приватногосподарській системі до 1917 р.). Найманих робітників було раніше близько 60% серед кустарно-ремісничого населення, то ж і доля в них була злиденна. Саме на них орієнтувалися всі пільгові поступки влади, до яких пристосовувалися й інші. На другому кінці (майже 24%) знаходилася найбільш забезпечена група, яка в радянські часи приховувала своє становище. Інші знаходилися посередині.

Під кінець пільгового періоду для цих верств працівників в кустарно-ремісничій промисловості оголошувалися нові, покращені способи подальшого повсякденного життя і праці. Наприклад, в газеті "Кооперативне життя" повідомлялося про Всесоюзну нараду кустарної промисловості, що відбулася наприкінці лютого 1926 р. в Москві. За основну форму розвитку кустарної промисловості нарада визнала тільки промислову кооперацію, зазначивши водночас, що по республіках велику вагу має через побутові особливості організація в кооперативи товариств кустарів-одинаків. Нарада підкреслила особливу важливість упорядкування постачання сировини та напівфабрикатів цілеспрямовано до кооперативної кустарної промисловості. Щоб налагодити фінансування в ній, нарада визнала за необхідне закласти спеціальний кустарно-промисловий банк³⁰.

Користуючись загальним положенням про фонд кооперування бідноти, затверджений Вукопромкредитспількою та директивами, одержаними від президії контрольної ради спілки, правління Харківської кооперативної спілки остаточно затвердило положення про фонд кооперування бідноти (ФКБ). Він займався видачею довготермінових тривалих позик на придбання машин, інструменту, короткотермінових позик для заготівлі сировини і матеріалів, окремих позик від складо-сировинних товариств також на покриття пайових та вступних внесків. ФКБ видавав також кошти на облаштування колективних майстерень для бідніших кустарів і ремісників. Кошти збиралися із прибутків кооперативів, де цей фонд існував від профспілки. ФКБ видавав позики та інші допомоги тільки найбіднішим і за постановою правління.³¹ Зокрема: ФКБ допомогла відкрити кустарно-промислову школу у Вільшанському районі³².

Після законів 1927 р. для розвитку загального кооперативного підряду у взаємовідносинах із владою почали діяти адресні допомоги держави. За цих обставин змінювалися умови життя кустарів і ремісників. Газета "Кооперативне життя" писала: "В кооперативах кустарі і ремісники працювали, ледь досягаючи норми, і важко виконували план державних замовлень. Але, головне, вони спромоглися красти потихеньку, при цьому з обмежених сировинних норм, бракували під час своєї праці вироби кооперативного кустарного виробництва, сировинної продукції (вовну, шкіру, махорку, мило, металеві, продуктові вироби або напівфабрикати тощо). Бо вони не були ж свої, а кооперативні, тобто державні. І з цією психологією кустарі переростали в найманих робітників спочатку кооперативу, потім державних заводів і фабрик. Стійке бажання все прибрати до своєї хати, "по-хазяйськи" відтворило складний перехід дрібних виробників, самостійних підприємців у власній справі в Україні, де пролетаріат складався саме із цієї складової, особливо поширилася ця складна психологія у загальному державному виробництві. Радянська влада дивилася на кустаря (у першу чергу кооперованого) як на трудящого спільно з хліборобом і фабричним робітником"³³.

За газетами помічалось, що влада у той час сама потребувала матеріальної допомоги, яку хотіла одержати від кустарів і ремісників на індустріалізацію через державну позику з допомогою облігацій. Всі сторінки кооперативних газет того періоду рябіли оголошеннями про індустріальну позику. Обов'язкові внески кустарів і ремісників, які гуртувалися в кооперативах, артілях, промислах промкооперативного центру, забирали із щомісячної невеликої плати у середньому від 60 до 120 руб. відсотки на обов'язкову індустріальну позику, на АВІАХІМ, на допомогу безпритульним дітям, на агітаційні клуби, на дитячі майданчики тощо³⁴.

Кустарів і ремісників суттєво оббирали щомісячними позиками, які показували іншим неорганізованим дрібним виробникам, що краще жити в умовах самостійного виробництва. Але тільки дуже невелика частина могла дозволити собі самостійне життя. Скупники або інші підприємці в кустарно-ремісничій промисловості вміло тримали в підпорядкуванні все дрібне виробництво і не давали радянській владі заволодіти кустарем і ремісником. Кооперативна система державних органів влади, що намагалася відсікти підприємців в дрібному виробництві, в той же час намагалася згуртувати найманих кустарів і ремісників в артілі та кооперативи, щоб надалі вони одержали підтримку кооперуванню в приватногосподарській кустарно-ремісничій промисловості. За допомогою пільг тільки в кооперативах з 1927/28 р. радянська влада даремно мала надію перетворити дрібних приватних господарів в найманих радянських робітників.

Кустарі і ремісники з 1926 р., коли їх почали обмежувати в пільгах, йшли працювати туди, де їх ще можна було одержати. Вступаючи до лав радянських кооперативів, вони привносили своє індивідуальне ставлення до повсякденного життя і праці в них через крадіжки сировинних матеріалів, напівфабрикатів та виготовлених товарів. А скупники, підприємці чи інші (з радянської термінології того часу) декласовані елементи, що змогли оволодіти правліннями кооперативів для свого підприємництва, вибудовували свій характер життя, який ішов всупереч радянським бажанням перетворення дрібних виробників. За таких умов найбільше страждали несамотійні кустарі і ремісники: "Кооперативное товарищество "Самоход", существующее уже 5 лет хотело покупать необходимое сырье за наличные деньги, но правление отказало им. Правление скрывало 10 000 рублей собственных средств, обнаруживших ревизией. Идея накопления собственных средств была подорвана. Создалось мнение в товариществе, что паевые деньги — пропащие. Только с помощью кредитов кооператив сможет вырвать кустика из рук частного скупщика, и выполнить одну из главных задач, возложенную на кооперацию государством"³⁵. Те ж саме було і в інших кооперативах, артілях, промислах.

Центри, які формувала влада по кооперуванню кустарів і ремісників Укркустарспілку, Сільський господар і Кустекспорт — більш активно працювали в комерційному напрямі ніж в кооперуванні дрібних виробників. Завдання, що ставилися перед центрами нехтувалися, а натомість з'являлася в них більша наснага в комерційно-підприємницькій роботі. У радянській владі не вистачало в цей період коштів, щоб повністю забезпечити сировиною кустарно-ремісничє виробництво в кооперативах, тому вона дозволяла філіям кустарно-ремісничих союзів обмежену підприємницьку діяльність. Цим скористувалися дрібні підприємці, побудувавши на ній свою комерційну справу.

Побутові умови кустарів і ремісників були значно кращі за робітничі і селянські але більша частина жила в сильних обмеженнях за достатком від 60 до 120 руб. Сім'я кустарів не могла викрутитися, бо повинна була сплачувати щоденно такі ціни: "Ціни на ринку: калоші — 3 руб., чоботи кустарні юхтові 16–20 руб., ситець 1 метр — 45 коп., ріж — 37,5 коп. за кг, крупа перлова, чи інша — ячнева — 37 коп. за кг, мука картопляна — 37 коп., мило — 5 коп. махорка кустарна — 20 руб. ящик, оселедець — 55 руб. бочка, цукор-пісок — 16 кг — 9,23 руб., масло селянське місцеве, кустарним способом виготовлене 35 руб. — 16 кг, яйця 100 штук — 4 руб., сало перетоплене кустарне — 9 руб. за 16 кг, картопля — 80 коп. за 16 кг, молоко — 2,7 руб. — відро, риба свіжа 6-9 руб. 16 кг."³⁶

В той же час, використовуючи слабкість влади та непідконтрольність кооперативів, дрібні підприємці, нарощували капітали (як скупники) з державних пільг. Вони у філіях на папері проводили роботу по кооперуванню кустарів і ремісників для радянських органів влади, а насправді займалися комерційною діяльністю.

Також дрібні виробники своїм повсякденним життям намагалися довести, що вони — члени радянських кооперативів, у першу чергу — робітники, й не працюють на вільний ринок, щоб отримати наступні пільги для свого власного виробництва від держави.

Пільговий період нової економічної політики у кустарно-ремісничому виробництві в Україні був найсприятливішим для розвитку дрібнотоварних господарств. За рахунок сировини за державними розцінками та завдяки приховуванню від оподаткування додаткової прибуткової частини виробництва дрібний власник одержував надприбутки, котрі не вкладав у розширення свого виробництва (через страх, що завтра відберуть). Він не збільшував і виготовлення товарів, а проживав доходи, не вірячи в перспективу розвитку приватного господарства у країні чи прятав. Дрібні підприємці виробляли товари повсякденного вжитку, одержуючи від населення натомість і гроші, і коштовності, і харчі, тощо. Скупники перекупаючи товари у кустарів і ремісників потім з великим баришем виторговували їх на ринку³⁷

Дрібні підприємці нагромаджували прибутки, використовуючи всі помилки влади і пільгову допомогу збіднілій частині населення. Вони пристосовувалися до різних умов, в першу чергу до зусиль влади кооперувати їх за пільговими умовами в державних кооперативах, артілях, товариствах.

Після 1927/28 року влада розпочала широку агітаційно-пропагандистську кампанію по втягуванню кустарів і ремісників саме у радянську систему кооперації. Більшовики обмежили пільгові надходження всім дрібним виробникам і спрямували їх в артілі або кооперативи з радянськими формами праці. Більшовики, таким чином, рахували, що в 1927/28 р. більш активно запрацює програма втягування кустарів та ремісників у радянський спосіб життя. Для цього влада взамін однобокому їх життю

(праця 12–17 годин на день) організувала "Масову роботу в Україні з дрібнотоварним населенням". Вона запроваджувалася (на прикладі промкооперативного союзу) у таких напрямках :

1. Ліквідація неписьменності в кооперативах — 24 000 чол.;
2. Ліквідація малописьменності — 7000 чол.;
3. Організація екскурсій для кустарів і ремісників — 150 000 чол.;
4. Клубна робота з виробниками — 60 000 чол.;
5. Робота в червоних кутках — 45 000 чол.;
6. Робота у сільбудах — 28 000 чол.

Крім того, додатково кустарям і ремісникам призначалася "Поглиблена радянська пропаганда" через:

1. Школу кооперативної грамоти, (в гуртках) — 5 000 чол.;
2. Семінари, делегатські збори для членів кооперації — 15 000 чол.;
3. Учбово-курсову роботу ;
4. Організацію відділу при Київському кооперативному інституті народного господарства — 40 чол.;
5. Організацію технікумів кустарної промисловості — 280 чол.;
6. Організацію 2-річних курсів при Київському кооперативному інституті — 45 чол.;
7. Організацію 3-річних курсів для інструкторів та окружних робітників — 135 чол.;
8. Однорічні технічні курси — 45 чол.;
9. Організацію курсів по підвищенню кваліфікації кустарів — 5 000 чол.;
10. Організацію кустарно-промислових шкіл — 20 000 чол.;
11. Місячні курси рахівників — 820 чол.;
12. Заочні курси кустарної освіти — 5000 чол.;
13. Науково-дослідну роботу ;
14. Створення кафедри промкооперації при ККІ (Київському кооперативному інституті).;
15. Створення Комісії промкооперації при Інституті марксизму — лєнінізму;
16. Організацію всеукраїнських музеїв, виставок кустарної промисловості;
17. Культурно-освітню роботу (Випуск: книгозбірок — 725);
18. Організацію додаткових клубів — 60 000 і червоних кутків (повсюдно);
19. Радіофікацію кінофікацію, спеціальні учбові, тематичні та хронікальні фільми"³⁸.

Проголошені ініціативи радянської влади щодо кустарів і ремісників з 1927/28 р. по втягуванню їх до промкооперативів та до радянського способу життя були ще далекі від самих подій. Влада тільки брала обов'язки забезпечити всім необхідним кустарів і ремісників згідно їх проголошення. Проголошуючи сприяння більшовики хотіли одразу обіцянку перетягнути на свою сторону кустарів і ремісників і ввести

останніх в колективне життя. Але вперше проголошена радянською владою зацікавленість в них, яка тільки проклала їм шлях навчання і нових можливостей, рівне положення з іншими представниками робітничих професій. Влада забезпечувала своєю увагою більш як 60% дрібних виробників, які знаходилися поза підприємницькою межею, і таким чином вона спрямовувала їх до колективного життя радянських кооперативів. Які в свою чергу обертали дрібних виробників вимогами колективного повсякденного життя в радянському промкооперативі. Кустарі і ремісники за цією схемою повинні були увійти у радянську систему народного господарства.

Радянська влада надавала перспективу кустарно-ремісничій праці в промкооперації, охоплюючи її індивідуальні прояви широкими колективними справами, щоб відірвати дрібного виробника від індивідуального підприємницького життя і пристосувати його (з його складною подвійною психологією виробника і підприємця) до колективного існування в радянській країні із зрівняльною платнею. Всі намічені і опубліковані плани партії більшовиків, як завжди розбивалися в поперхові дії серед радянської номенклатури. Наприклад, серед культ просвітньої роботи "Кооперативні артілі замість культроботи, яку записали по вітчитам" на культ потреби — музики та інше. Зловживали: їли ковбаси (14 фунтів), бочку оселедця та пили вино. Загальні збори пайщиків постановили повернути гроші в загальні потреби."³⁹ Намагання влади змінити індивідуальне життя дрібних підприємців в кустарно-ремісничій промисловості, в першу чергу згуртовувало всіх кустарів і ремісників навколо органів преси та агітаційних мироприємств. Більшовики вважали найголовніше в процесі перебудови природи дрібних власників тримати їх під контролем своєї агітації. Але у своїй більшості кустар і ремісник вважали свої витрати на газети небажаними і як тільки могли відходили від них, і в результаті зривалися плани по їх радянзації через просту непередплату і байдужість дуже багатьох до газет. Наполегливе бажання влади вплинути на останніх передавалося в закликах: "Хто ще не передплатив газети "Кооперативного життя"? Є ще й такі, що глянуть в газету одним оком, та від передплати — скоком-боком!"⁴⁰

Влада з 1928 р. зобов'язала кооперативні центри максимально охопити громадською роботою всіх кустарів, щоб останні відчували себе не приниженою верствою населення, а будівниками нової країни. Кустарів, як майбутніх будівників нової країни влада бачила найманими робітниками на фабриках і заводах, а в перехідному періоді до них — найманими робітниками в кооперативах, які працюють на відходах і недефіцитній сировині. Кооперативним центрам найскладніше було відірвати кустарів від самостійної індивідуальної праці, яка, хоч і з великими складностями в житті, але забезпечувала їх, хоч і дуже низьким прожитковим мінімумом. Він залежав від умов праці в сім'ї, а в новому

промкооперативному житті відбувалася інша залежність від нових державних умов праці. В результаті намагань кооперативних центрів з кооперування кустарів і ремісників виявилися незаплановані їх прояви. В обзорі газети кооперативів "Взуттєвик", ми простежили життєдіяльність в минулому одноосібників, яких втягував центр до радянських форм кооперативів, артілей і фабрик. В газеті від номера до номера широко пропагувалася радянська колективна форма життя. Вона спрямовувала одноосібників в єдиний колектив кооперативу-фабрики від приватногосподарського індивідуального до життя найманих робітників. Прозорість взаємозв'язків у колективі виховувала у трудівників кращі індивідуальні якості. В усіх номерах газети підкреслювався позитивний загальний кооперативний спосіб життя усіх членів колективу. Влада поєднувала їх особисті дії до загальних завдань кооперативу-фабрики, які пов'язувала із загальними завданнями в країні. Не просто складався загальний колективний процес в кооперативі-фабриці. В усіх проявах колективного життя (колишніх індивідуалів) часто відчувалася байдужість, у минулому наполегливих і швидких у одноосібному виробництві робітників. Вони вишукували різні форми, щоб відлінути від загального робочого процесу. В газеті наприклад написали, що спостерігалася постійне лузання насіння багатьма в гардеробі, ..."зафіксували щоденно, не менше як з півгодини". "В роздягальні сидять і лузають насіння після приходу на роботу"⁴¹. Ніколи в індивідуальній роботі кустар і ремісник не гаяв так робочого часу. Він не тільки сам такого не робив, а й слідкував, щоб цього не зробили його діти або жінка. Недовиконання плану в радянських кооперативах ставало звичним явищем, яке маскували керівники промкооперативних центрів. Наприклад в газеті виявили свідоме завищення не зроблених програм: "...виконання з виробництва в кооперативах на 100–108% (було, більш бажаним ніж існуючим). Постійні перебої в постачанні, проблеми з сировиною, крадіжки — виказували про складне колективне життя в радянських кооперативах"⁴²

Таким чином, повсякденне життя кустарів і ремісників в нових кооперативах ще не складалося за радянськими планами, в 1920-х рр. вони ще мали можливість вибору. Найбільш характерним залишався приватногосподарський спосіб життя, який тривав до цього часу. Але і він був дуже різноманітним, відображаючи рівень свого положення в залежності від соціальної драбини на якій перебували кустарі і ремісники: від підприємців і скупників до найманих робітників. Кустарі і ремісники були неоднорідними як до радянської влади, так і під час її складних переходів аж до 1930-х років, коли самостійна вотчина кустарно-ремісничого виробництва обслуговувалася скупниками і непманами. особливо в Україні, в якій завжди панувало дрібногосподарське життя в радянський період до загального одержавлення.

- ¹ Газета "Кустарный труд", Одесса, 1912, 15 июля .
- ² ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5081. — С.23.
- ³ Газета "Село", Чернігів, 1903, 27 листопада.
- ⁴ Сидоровнин Г. П. Слепые поводыри: кадеты против Столыпина. // Правда Столыпина. Саратовский соотечественник. —1999. — С. 265.
- ⁵ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5081. — С. 23, 26, 28.
- ⁶ Рыбников А. А. Мелкая промышленность России: сельские ремесленно-кустарные промыслы до войны. — М., 1928. — С. 31.
- ⁷ Там само. — С. 33.
- ⁸ ЦДАВО України — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 4222. — С. 31.
- ⁹ Там само. — С. 320.
- ¹⁰ Газета "Кооперативное слово" Харьков, 1920, 28 января.
- ¹¹ РДАЕ (Російський державний архів економіки) Росії. — Ф. 484. — Оп. 1. — Спр. 144. — С. 12-14.
- ¹² Газета "Кооперативная жизнь в Киеве", К., 1920, 7 июля..
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 5356. — С. 7.
- ¹⁵ Газета "Кооперативный бюллетень", Харьков, 1921, 13 августа.
- ¹⁶ 1 фунт= 405,8 г
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 375. — С. 5
- ¹⁸ РДАЕ. — Ф. 169. — Оп. 6. — Спр. 222. — С. 14.
- ¹⁹ Газета "Кооперативне життя." Чернігів, 1921, 7 червня.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Газета "Кооперативне Життя", К., 1926, 10 лютого.
- ²² Там само.
- ²³ Газета "Кустар України", Харків, 1924, 1 вересня.
- ²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2070. — С. 113-116.
- ²⁵ Там само. — С. 113.
- ²⁶ Там само. — С. 114
- ²⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 48. — С. 68.
- ²⁸ ЦДАВО України — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 8190. — С. 1.
- ²⁹ РДАЕ. — Ф. — 340. — Оп. 7. — Спр. 5357, — С. 78.
- ³⁰ Газета "Кооперативне життя", К., 1926, 6 березня.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. — 1657. — С. 14.
- ³² Газета "Кустар України", Харків, 1927, 20 грудня.
- ³³ Газета "Кооперативне життя" Харків, 1927, 8 жовтня .
- ³⁴ Газета "Кооперативне життя" Николаев, 1928, 10 мая.
- ³⁵ Газета "Кустар Одещины", Одеса 1927, 5 вересня .
- ³⁶ Газета "Кооперативне життя", 12 березня 1926 р. № 6. — С. 4.
- ³⁷ Куприн "Яма". Собрание сочинений. Т. 4. — С. 173.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 8187. — С. 126.
- ³⁹ Газета "Коопероване життя", Харків, 1927, 8 травня.
- ⁴⁰ Газета "Кооперативне життя", Харків, 1928, 12 липня.
- ⁴¹ Газета "Взуттєвик", Чернігів, 1929, 11 березня.
- ⁴² Газета "Взуттєвик", Чернігів, 1929, 7 січня.